

Czy w Królestwie Polskim (1815–1915) istniał samorząd żydowski?*

Wstęp

W ciągu stu lat, między 1815 a 1915 r., w Królestwie Polskim doszło do diametralnej zmiany strukturalnej, organizacyjnej, ale także politycznej w zakresie funkcjonowania samorządności żydowskiej. Tradycyjne struktury kahalne zostały oficjalnie zniesione w 1822 r., a ich miejsce zajęły powołane jeszcze w 1821 r. dozory bóżnicze. Jednym z istotniejszych pytań, jakie nasuwa się w takim przypadku, jest to, czy dozory bóżnicze były kontynuacją tradycji samorządności żydowskiej, czy też jedynie agendą państwową służącą do kontroli i administrowania społecznością i infrastrukturą. Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta. Nie wystarczy bowiem porównać jedynie kompetencje tych dwóch tworów, trzeba też zrozumieć szeroki kontekst ich funkcjonowania: miejsce w strukturach władzy oraz ich recepcję społeczną. Musimy ponadto pamiętać o dodatkowym utrudnieniu wynikającym z faktu, że poza kahałem elementem samorządności żydowskiej przed 1815 r. były rozmaite bractwa, z którymi władze państwowe Kongresówki obeszły się bez pardonowo, zakazując ich działalności w marcu 1822 r. Przy czym trudno tu o jednoznaczną konstatację, badania dla ziem polskich nie pozwalają jeszcze bowiem na takie rozstrzygnięcia, ale być może bractwa nie stanowiły tylko elementu żydowskiej samorządności współistniejącego z kahałem, ale pełniły wręcz rolę konkurencyjnego ośrodka władzy.

* Niniejszy artykuł jest znacznie rozszerzoną wersją tekstu, który zostanie opublikowany w języku angielskim jako wprowadzenie do wyboru dokumentów poświęconych dziejom samorządu żydowskiego na ziemiach polskich od średniowiecza do czasów współczesnych, przygotowywanego przez wydawnictwo Brill. Kwerendy źródłowe zostały przeprowadzone w ramach grantu udzielonego przez Gerda Henkel Stiftung. Za uwagi i komentarze do tej wersji chciałbym podziękować prof. Marcinowi Wodzińskiemu oraz recenzentom tomu.

Kontekst dla tych wydarzeń stanowią znane z okresu autonomicznego Królestwa supliki i skargi Żydów na działalność kahałów i bractw oraz donosy informujące o nielegalnym ich funkcjonowaniu, które składano niemalże do końca omawianego okresu. Bez wątpienia obserwujemy tu także, na przykładzie instytucjonalnych form zarządzania gminą żydowską, proces upodmiotowienia politycznego Żydów, kiedy z pozycji przedmiotowych – niemalże biernych wobec dziejących się zmian – zaczęli oni także poprzez działalność dozorów, czy w drugiej połowie XIX w. – Zarządu Warszawskiej Gminy Starozakonnych, partycypować w polityce jako czynna i dość silna grupa¹.

Czym innym jest rzecz jasna problem rozumienia pojęcia „samorząd” w epoce, którą się zajmujemy, i wytworzenie, ewolucja oraz implementacja modeli samorządności, jakie były wtedy dostępne (o tych kwestiach będę pisał w podsumowaniu niniejszego artykułu). Definicja robocza, która stanowi dla mnie punkt wyjścia do dalszych badań, jest następująca: samorząd to instytucja bądź instytucje administracyjne powołane w celu zarządzania potrzebami wspólnot lokalnych. Członkowie samorządu są wybierani spośród i przez przedstawicieli tych wspólnot².

Warto także mieć na uwadze, że pomiędzy wiekiem XVIII (szczególnie jego końcówką) oraz wiekiem XIX, o którym traktuje niniejszy artykuł, zachodziły pewne zmiany w obszarze mentalności oraz rozumienia świata pojęć. Mimo to istniał element spajający ten świat wyobrażeń, a mianowicie tendencje dwóch oświeceń – europejskiego z jego pragmatycznym i uniwersalistycznym

¹ R. Żebrowski, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Warszawie 1918–1939. W kręgu polityki*, Warszawa 2012, s. 10. Zarząd Warszawskiej Gminy Starozakonnych to nazwa nadana warszawskiemu dozorowi bóżnicemu w 1871 r. w zarządzeniu dotyczącym ordynacji wyborczej. Wskazuje to zarówno na większe znaczenie gminy warszawskiej na tle innych gmin żydowskich w Królestwie Polskim, jak i na bardziej polityczny charakter samej instytucji zarządzającej gminą. Problem tej zmiany nazwy jest słabo zbadany i wymaga pogłębionych analiz źródłowych. Do tej pory nie wiemy bowiem, czy oznaczała ona jakiekolwiek przesunięcie ideowe w kwestii rozumienia roli i charakteru tego tworu, a więc czy Zarząd należałoby interpretować jako organ kierujący swego rodzaju autonomiczną wspólnotą i tym samym bliższy przedrozbiorowemu kahałom, czy przeciwnie, była oznaką jego upaństwowienia (w sensie ideowym) albo jedynie kosmetyczną zmianą niemającą żadnego znaczenia ideowego i praktycznego. W 1905 r. także gmina żydowska w Łodzi używała nazwy: Zarząd Gminy Starozakonnych w Łodzi, por. Archiwum Państwowe w Łodzi, Łódzka gmina wyznaniowa żydowska (228), sygn. 10, k. 13.

² Grzegorz Smyk wskazuje że: „samorząd postrzegano więc powszechnie jako wykonywanie przez korporacje obywateli funkcji administracji publicznej, niezależnie od organów administracji rządowej”. Cyt. za: idem, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011, s. 122.

przesłaniem społecznym oraz żydowskiego (haskali) szukającego nowej, postępowej drogi w rozwoju społecznym i intelektualnym europejskich Żydów³.

Aby odpowiedzieć na postawione w tytule pytanie, należy niewątpliwie ułożyć agendę nadzorującą i organizującą funkcjonowanie społeczności żydowskiej w Królestwie Polskim w szerszym kontekście problemu autonomii tej społeczności po rozbiorach I Rzeczypospolitej. Skoro bowiem kahał, ziemstwa oraz sejmy (koronny i litewski) były egzemplifikacją szerszego systemu niezależności prawnej Żydów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, należy rozpatrywać także problem, w jaki sposób dozory bóżnicze lokowały się w przestrzeni żydowskiej niezależności w zmieniającej się sytuacji polityczno-prawnej.

Artur Eisenbach wskazuje w swojej monumentalnej pracy poświęconej emancypacji Żydów na ziemiach polskich w XIX stuleciu, że zakres żydowskiej autonomii był stale ograniczany, począwszy od czasów wprowadzania nowego ustawodawstwa państw rozbiorowych, poprzez okres funkcjonowania Księstwa Warszawskiego i w szczególności w Królestwie Polskim⁴. W tym ostatnim niespójna i nierówna „polityka żydowska”, omawiana także w pracach Marcina Wodzińskiego i François Guesneta, była zgodna z oświeceniowym prądem centralizacji państwa i jego administracji oraz próbą homogenizacji społeczeństwa⁵.

Badania Mosze Rosmana i Gershona Hunderta wskazują jednoznacznie, że żydowska samorządność w okresie przedrozbiorowym miała charakter wielowariantowy i trudno zbudować jeden model zarówno jej konstrukcji, jak i działania⁶. Badacze podkreślają, że autonomia żydowska, która wywoływała przed laty dyskusje o tym, czy możemy mówić o istnieniu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów piątego stanu, powinna być rozumiana nie tyle jako całkowita odrębność administracji żydowskiej od systemu i struktur władzy nieżydowskiej, co jako organizacja charakteryzująca się zarządzaniem korporacyjnym. Oznacza to tyle, że w epoce przedrozbiorowej tworzone i prowadzone przez Żydów instytucje

³ O oświeceniowych planach reformy Żydów patrz: M. Wodziński, *Reforma i wykluczenie. Wizje reformy społeczności żydowskiej u schyłku polskiego oświecenia*, „Pamiętnik Literacki” 2010, t. 101, z. 4, s. 5–21.

⁴ A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.

⁵ Dorobek badawczy dotyczący zagadnień polityczno-prawnych i społecznych omawiają Marcin Wodziński i Glenn Dynner, por. G. Dynner i M. Wodziński, *The Kingdom of Poland and her Jews. An introduction*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2015, nr 27: *Jews in the Kingdom of Poland, 1815–1918*, s. 6–17.

⁶ M. Rosman, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Warszawa 2005, s. 59–60; G. Hundert, *The Jews in a Polish Private Town. The Case of Opatów in the Eighteenth Century*, Baltimore 1992, s. 108–115.

zarządzania i administrowania wspólnotą posiadały wewnętrzną spójność i system zależności. Władza w nich była sprawowana i nominowana przez członków społeczności (w znacznej części – wyjątek to np. zatwierdzanie władz kahału przez właściciela dóbr), na zewnątrz zaś występowały one jako reprezentacja społeczności żydowskiej i kooperowały z wieloma podmiotami politycznymi, takimi jak król i jego urzędnicy oraz właściciele dóbr, w których mieszkali Żydzi. Ostatnie badania Anny Michałowskiej-Mycielskiej poświęcone dziejom waadu litewskiego wskazują jednoznacznie na to, że częstotliwość i zakres tych kontaktów oraz, co ważne, zależności politycznych i ekonomicznych między żydowskimi i nieżydowskimi instytucjami politycznymi były znaczne⁷.

Moim założeniem jest obserwacja nie tyle zmian wyobrażeń i opinii o samorządzie żydowskim bądź instytucjach, które do tego miana pretendowały w XIX w., ale raczej ocena pragmatycznych działań: zmian instytucjonalnych i kompetencyjnych oraz implementacji zmian prawnych na poziomie lokalnym. Wyjątek czynię jedynie dla debaty toczącej się w pierwszych latach istnienia Królestwa Kongresowego, miała ona bowiem istotne znaczenie dla likwidacji kahału i powołania do życia dozorów bóżniczych.

Celem tej obserwacji jest odpowiedź na pytanie, czy wprowadzone w 1822 r. dozory bóżnicze, administrujące potrzebami społeczności żydowskiej w Królestwie Polskim, spełniały rolę samorządu i czy mogą być za taki uważane.

Władze państwowe – władze żydowskie: relacje

W utworzonym w 1815 r. Królestwie Polskim kahał był jedyną prawnie akceptowaną i legalną formą administrowania wspólnotą żydowską i jedną z nielicznych form samorządności w ogóle. Nie ma podstaw do sporów o samorządny charakter kahału, bez względu na okres, o jakim mówimy, choć już sto lat temu widziano różnicę jakościową między działaniem tej instytucji w okresie przedrozbiorowym i w XIX w.⁸ Oświeceniowy model państwa ujawniający się w liberalnej konstytucji Kongresówki nakazywał urzędnikom większą ingerencję w życie społeczne poddanych Aleksandra I, a później Mikołaja I. Kolejne kroki władz administracyjnych kierowano raczej w stronę podporządkowania centralnej administracji

⁷ A. Michałowska-Mycielska, *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014, s. 248–264.

⁸ D. Kandel, *Żydzi w dobie utworzenia Królestwa Kongresowego*, „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce” 1912, t. 1, z. 1, s. 97.

rozmaitych sfer życia społecznego – a nie rozwijania oddolnych struktur władzy⁹. Ograniczony do kahału i bractw, kadłubowy już od końca XVIII w., samorząd żydowski był więc fenomenem w strukturach państwa i nie pasował do przyjętego i wprowadzanego coraz sprawniej modelu władzy.

Ta sytuacja nabiera specjalnego znaczenia, jeśli uświadomimy sobie, że – poza działającym w Królestwie w latach 1815–1821 kahałem – struktury samorządowe (samorządy miejskie) z możliwością partycypacji wszystkich obywateli państwa bez względu na wyznawaną religię zaczęto budować dopiero na mocy reform Aleksandra Wielopolskiego w 1861 r.¹⁰ Wzbudziły one szczególne zainteresowanie społeczności żydowskiej i dały jej możliwość częściowego udziału w decydowaniu o losie nie tylko własnej grupy społecznej. Na 615 wybranych członków rad miejskich 27 było Żydami (4,4%). Jak ocenia Artur Eisenbach, partycypacja w wyborach zarówno w formie czynnej, jak i biernej była jednym z elementów procesu emancypacji politycznej i społecznej Żydów w Królestwie Polskim¹¹. Warto wskazać, że rady miejskie stały się poza dozorami bóżniczymi kolejną instytucją, w której Żydzi mogli mieć oficjalny i legalny wpływ na podejmowanie decyzji w sferze administracji państwowej. Elementy samorządu wiejskiego oraz sejmiki, które można kwalifikować jako instytucje samorządowe w Kongresówce, pozostawały natomiast całkowicie poza zasięgiem przedstawicieli społeczności żydowskiej.

Świeckie władze konstytucyjnego państwa rozpoczęły batalię o rozciągnięcie ścisłego nadzoru nad kahałami. Jeszcze w początkach XIX w. ten tradycyjny i posiadający wielowiekową metrykę element żydowskiej autonomii wywoływał zainteresowanie nie tylko pod względem ideowym – jako instytucja – ale także pod względem praktyki zarządzania. W 1816 r. władze państwowe przeprowadziły diagnozę stanu kahałów, zwracając szczególną uwagę na funkcje fiskalne oraz rabinat, najwyraźniej uznawany za rodzaj przywództwa nie tylko duchowego¹². Próbowano ustalić umocowanie prawne rabinów działających w kahałach oraz sprawdzić, skąd instytucje te czerpią środki potrzebne do codziennego funkcjonowania. Władze interesowały także metody działania, szczególnie w zakresie pozyskiwania dochodów, oraz kompetencje, jakie w sferze fiskalnej mieli rabini

⁹ Dobrym tego przykładem są konwersje Żydów i polityka państwowa wobec nich, por. A. Markowski, *State policies concerning Jewish conversions in the Kingdom of Poland during the first half of the nineteenth century*, „Gal-Ed” 2017, nr 25, s. 15–40.

¹⁰ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 150.

¹¹ Więcej o tym: Eisenbach, op. cit., s. 486–487.

¹² Zapewne w związku z przygotowywanym projektem reform, por. S. Dubnow, *Nowiejszaja istorija jewriejskiego naroda*, t. 2: *Epoka pierwszej reakcji (1815–1848) i drugiej emansypacji (1848–1880)*, Moskwa 2002, s. 178–179; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWW), sygn. 1429, k. 14 i nast.

i starsi kahalni (*parnasim*). Zebrane dane, przedstawione w ujęciu tabelarycznym, są bardzo wymowne. Okazuje się, że w początkach XIX w. głównym deklarowanym źródłem dochodu kahałów była krupka, czyli podatek od mięsa koszernego płacony przez Żydów. Funkcje rabina ograniczały się do sfery religijnej i duchowego nadzoru nad wspólnotą, a *parnasim* odpowiadali za rozkład i pobór podatków¹³. Oczywiście pamiętajmy tu o problemie administracyjnej fikcji, jaką tworzyć mogła sprawozdawczość prowadzona na potrzeby nowo powstałego państwa. Zadłużone i oligarchicznie zarządzane kahały nie miały powodów, by chwalić się ewentualnymi niedociągnięciami lub wskazywać szeroki wachlarz źródeł dochodu pobieranego w postaci tradycyjnego już podatku dochodowego oraz szeregu innych opłat doraźnych¹⁴. Urzędnicy żydowscy przyjmowali zapewne pozycję wyczekującą wobec nowej zmiany politycznej i pierwszej w historii jej istnienia tak szeroko zakrojonej próby inwigilacji żydowskiej samorządności przez władze państwowe.

Szły za tą diagnozą zarządzenia państwowe ingerujące wyraźnie w autonomiczny charakter wielowiekowego samorządu żydowskiego. Próbowano mieszać się do różnych spraw. W 1818 r. władze wojewódzkie przedstawiły nową koncepcję ordynacji wyborczej na urzędy i funkcje w kahale. Odgórnie uregulowały zarówno terminy wyborów, jak i kadencje urzędników. System pośredni, opisany choćby dla Poznania czy Swarzędza przez Annę Michałowską-Mycielską, został w tym przypadku zachowany i zalegalizowany przez władze lokalne¹⁵. Następnie te same władze zdefiniowały na nowo rolę starszych kahalnych, wskazując, że:

Starsi kahału są reprezentantami gminy żydowskiej w zakresie jak jest kahał oznaczony. Nie mają oni powagi władzom krajowym właściwej, są raczej takimi członkami, od których rząd objaśnień i podań względem gminy żydowskiej żądać ma prawo, dozorcami tych przedmiotów, które im przez władzę krajową do dozoru są wskazane. Zostają w stosunkach z miejscowym urzędem municypalnym, do którego w wszelkich zdarzeniach ogółu dotyczących wniośki swe czynić, i odbierane rozkazy w sposób sobie wskazany wykonać obowiązani¹⁶.

Cytowana instrukcja jest w moim przekonaniu doskonałym odzwierciedleniem kroków, które podjęła administracja oświeceniowego państwa w celu

¹³ AGAD, CWW, sygn. 1429, k. 14 i nast.

¹⁴ Więcej o systemie finansowym kahału por. A. Michałowska, *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu*, Warszawa 2000, s. 207–240.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Płocku (dalej: APP), Akta Miasta Płocka (dalej: AMP), sygn. 30, k. 103–104; Michałowska, op. cit., s. 84–116.

¹⁶ APP, AMP, sygn. 30, s. 230.

rozszerzenia zakresu kontroli nad swoimi obywatelami oraz instytucjami przez nich tworzonymi.

Z kolei w drugiej połowie XIX w. problemy wyborów i funkcjonowania dozorów bóżniczych zeszły na drugi plan. Władze państwowe mieszały się wówczas do spraw pobocznych, takich jak chociażby przyjmowanie Żydów do cechów rzemieślniczych¹⁷ czy procedury wyborów rabina¹⁸.

Kahał był więc instytucją, która kolidowała z pomysłami na rządzenie państwem po 1815 r. Nie przewidywano w nich bowiem struktur władzy tworzonych oddolnie, a te, które siłą rzeczy odziedziczono po poprzedniej epoce, z czasem traciły swoje znaczenie polityczne¹⁹. Wyraźne tendencje centralizacyjne i oświeceniowa ingerencja państwa w społeczeństwo widoczne są w próbach narzucania kahałom pewnych rozwiązań przez administrację państwową. Między 1815 a 1821 r. kahał podlegał coraz większej kontroli władz administracyjnych (komisji wojewódzkich) oraz władz wyznaniowych i fiskalnych. Na taki stan rzeczy nałożyły się także skargi społeczności żydowskiej na ucisk władz kahałnych, których niedemokratyczne praktyki znane są już z XVIII w.²⁰ Zarzucano urzędnikom kahałnym nadużycia finansowe i ucisk biedniejszych członków gmin. Wskazywano nieprawidłowości w wydawaniu gminnych pieniędzy oraz uciążliwość składek zbieranych i wykorzystywanych na potrzeby gminy przez starszych kahałnych. W sytuacjach ekstremalnych prorokowano nawet zniszczenie przez władze kahałne wspólnoty i jej organizacji²¹.

Poważnym problemem był też brak reprezentacji społeczności żydowskiej wobec państwa po likwidacji sejmów żydowskich koronnego i litewskiego w końcu XVIII w.²² Jej skromną namiastką pozostała znana z czasów nowożytnych funkcja sztaclana, mająca w XIX w. nieco inny wymiar i zakres²³. Publicyści i politycy

¹⁷ Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: APK), Kaliski Zarząd Powiatowy (dalej: KZP), sygn. 335, k. 22–25.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej: RzGL), sygn. 1909:69, k. 64.

¹⁹ Dobrym przykładem są sejmiki opisywane przez Macieja Mycielskiego, por. idem, *Rząd Królestwa Polskiego wobec sejmików i zgromadzeń gminnych 1815–1830*, Warszawa 2010.

²⁰ Por. Michałowska, op. cit.

²¹ APP, AMP, sygn. 199, k. 98–99.

²² O sejmach żydowskich patrz: A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994 oraz Michałowska-Mycielska, op. cit.

²³ Przykład działalności sztaclana omawia w swojej książce poświęconej relacjom władz Królestwa Polskiego z ruchem chasydzkim Marcin Wodziński, por. idem, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008, s. 78–220, tam też opracowania dotyczące tego zagadnienia.

chrześcijańscy, jak np. Julian Ursyn Niemcewicz, oraz zwolennicy oświecenia żydowskiego – maskile, jak chociażby Stanisław (Ezechiel) Hoge, proponowali tworzenie rozmaitych ciał reprezentujących wszystkie gminy, wskazując jednocześnie kierunek integracjonistyczny dla społeczności żydowskiej oraz prymat aparatu państwa nad samorządnym kahałem²⁴.

Powstałe w 1821 r. dozory bóżnicze funkcjonowały w ścisłej zależności od władz państwowych. Decyzje administracyjne i przede wszystkim finansowe wymagały kontrasygnaty kolejnych szczebli władz: miejskich, wojewódzkich (później gubernialnych) i stosownej komisji rządowej. Urzędnicy administracji państwowej zatwierdzali terminy wyborów, wzory kart do głosowania, ale także akceptowali na urządzie wybranych członków dozoru i rabinów²⁵. Kontrolowali oni również stosowanie tradycyjnych narzędzi utrzymywania porządku przez gminę, a właściwie zakres jej kompetencji rytualnych, czego przykładem jest choćby śledztwo w związku z użyciem klątwy religijnej w Lublinie²⁶. Z czasem władze świeckie okazywały się instancją odwoławczą wobec nieprawidłowości w funkcjonowaniu dozoru bóżniczego i wyborów jego władz, a także decydowały w kwestiach podatkowych²⁷. Ten obraz zależności dopełniają przysięgi składane przez rabina i dozorców bóżniczych, których istotą była deklaracja wierności carowi i które jako żywo przypominają przysięgi urzędnicze składane przez rosyjskich czynowników²⁸. Nie bez znaczenia są także okoliczności przekazywania władzy nowo wybranym dozorcóm bóżniczym przez odchodzącą ekipę. Ceremoniał odbywał się bowiem w magistracie miejskim pod okiem urzędników muncypalnych²⁹.

Władze Królestwa Polskiego rozciągały swoje wpływy nad kahałami jako elementami samorządności żydowskiej już od 1815 r. (a zapewne było to jedynie kontynuacją wcześniejszej polityki w tym zakresie³⁰). Wpływy te polegały na kontroli i diagnozie stanu – przede wszystkim finansów kahałnych i zasięgu geograficznego ich jurysdykcji. Po zniesieniu kahałów w 1822 r. powołane nieco

²⁴ AGAD, CWW, sygn. 1431, k. 79–88.

²⁵ APL, Akta Miasta Lublina (dalej: AML), sygn. 2420, k. 18–19 oraz RzGL, sygn. 1909:9, k. 59 i sygn. 1898:89, k. 222–222v.

²⁶ APL, AML, sygn. 312, k. 12–14.

²⁷ APL, AML, sygn. 540, k. 34.

²⁸ APL, RzGL, sygn. 1909:69, k. 117 oraz AML, sygn. 540, k. 4.

²⁹ APK, KZP, sygn. 298, k. 3–3v.

³⁰ Takich tendencji można domyślać się w czasach Księstwa Warszawskiego na przykładzie choćby epizodów kontaktów władzy z gminą opisanych przez Aleksandrę Oniszczuk, por. eadem, *Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów: debata, ustawodawstwo, praktyka*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. L. Ziątkowskiego, Wrocław 2016, s. 67–77.

wcześniej do życia dozory bóżnicze były odgórnie zaordynowanymi agendami administracji państwowej, z tą różnicą, że urzędnikami w nich mogli być jedynie Żydzi. Zakres kontroli nad dozorami wynikał z tego, że posiadały one władzę nadaną z mandatu administracji państwowej i choć ich członków wybierała społeczność żydowska, to całą działalność dozorów legitymizowała władza państwowa. Warto także wzmocnić tę argumentację stwierdzeniem, że o ile umocowanie kahałów w systemie prawnym wynikało z dawnych przywilejów (w tym statutu kaliskiego z 1264 r.) oraz tradycyjnych i głęboko zakorzenionych historycznie rozwiązań prawnych, o tyle powołanie dozorów bóżniczych było elementem budowania nowego organu administracyjnego. Nie tylko zrywało historyczną ciągłość sojuszu „ołtarza i tronu” – a w przypadku kahału systemu normowanego prawem „państwowym” oraz regulacjami religijnymi – ale wypełniało właściwie misję tworzenia „cywilnych chrześcijan”, o których pisze Marcin Wodziński. Zmiana rodzaju instytucji zarządzającej społecznością żydowską jest w moim przekonaniu ważnym elementem w procesie transformacji statusu prawnego i społecznego wspólnoty żydowskiej w Królestwie.

Debata i jej skutki

W 1818 r. zbliżał się czas podjęcia istotnych decyzji dotyczących miejsca i roli Żydów w społeczeństwie Kongresówki. Mijało bowiem 10 lat od zawieszenia ich praw obywatelskich w Księstwie Warszawskim w 1809 r. i należało podjąć decyzję, co dalej³¹. Pośród innych ważnych elementów tej publicznej debaty – odbywającej się za pomocą pamfletów i broszur wydawanych przez rozmaite, przede wszystkim chrześcijańskie, środowiska – przewijała się także kwestia żydowskiej samorządności³². Nie była ona jednak nowym elementem w dyskursie publicznym. Problem ten był z podobnym wydzwiękiem podnoszony już w epoce przedrozbiorowej

³¹ O niuansach statusu prawnego Żydów w Księstwie Warszawskim por. A. Oniszczyk, *The Jews in the Duchy of Warsaw: The question of equal rights in administrative theory and practice*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2015, nr 27: *Jews in the Kingdom of Poland, 1815–1918*, s. 63–88.

³² Debata o położeniu Żydów w Królestwie Polskim analizuje w swojej rozprawie doktorskiej Lidia Jerkiewicz, por. eadem, „*Kwestia żydowska w Królestwie Polskim w latach 1815–1830*”, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. M. Wodzińskiego, Wrocław 2014 (maszynopis udostępniony przez autorkę); pisze o tym także Marcin Wodziński: idem, „*Cywilni chrześcijanie*”: *Spory o reformę Żydów w Polsce 1789–1830*, [w:] *Kwestia żydowska w XIX wieku. Spory o tożsamość Polaków*, red. G. Borkowska i M. Rudkowska, Warszawa 2004, s. 9–42. W zakresie krytyki kahałów interpretuje ją także Dora Szterenka, por. eadem, *Zniesienie kahałów i utworzenie dozorów bóżniczych (w pierwszych latach Królestwa Polskiego)*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. M. Bałabana, s. 17–25.